

Příspěvek k metodologii mezinárodních komparativních výzkumů

(Zkušenosti a poznatky z výzkumu „Představy o světě v roce 2000“)*

KAREL KÁRA — JAN ŘEHÁK

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

V souvislosti s připravovaným mezinárodním komparativním výzkumem sociální struktury socialistických zemí se diskutuje o komparativní metodě vůbec, o její roli, zásadách, možnostech a mezích a o jejím zařazení do širších rámců metodologie marxistické sociologie. Toto téma bylo též předmětem druhého dne *Kolokvia o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury*. Vzhledem k tomu, že jsme se zúčastnili mezinárodního komparativního výzkumu *Představy o světě v roce 2000*, chtěli jsme ve svém referátě *Některé metodologické poznatky z mezinárodního komparativního výzkumu „Představy o světě v roce 2000“* přispět k diskusi o tomto problému.

Ve stati publikované v čísle 5/1971 Sociologického časopisu [4] jsme shrnuli některé první výsledky analýzy dat z uvedeného výzkumu¹, tam lze také nalézt některé základní informace o výzkumu. Další výsledky práce na tomto úkole byly publikovány v článku E. Bártové [1]. V této stati chceme uvést pouze některé metodologické poznatky z naší práce, vycházející právě z komparativního základu. Pokusili jsme se shrnout některé zkušenosti, které se mohou ukázat užitečnými při dalších mezinárodních komparativních sociologických akcích.

V metodologii naší práce se ukázaly dva speciální aspekty, které byly značně výrazné a staly se jejími dominantami:

A) Na přístupové úrovni to byl hlavně fakt, že výzkumu se zúčastnilo mnoho zemí s různými teoretickými východisky, zejména to, že mezi účastníky byly tři země socialistické² a řada zemí kapitalistických.³ Tato okolnost samozřejmě výrazně

ovlivnila celý výzkum i interpretaci a analýzu dat.

B) Na úrovni metod a technik analýzy dat to byl fakt, že šlo o data získaná výběrovým šetřením, k nimž jsme přistupovali jako k datům sekundárním, tj. neměli jsme k dispozici realizace všech těch znaků, které bychom považovali za relevantní pro řešení našeho úkolu — zjistit postavení války a míru ve vědomí lidí a faktory, které vztah lidí k válce a míru ovlivňují.

Tyto aspekty metodologie, které považujeme za relevantní a mající širší dosah, jsou předmětem naší práce.

1. Základní teoretické a metodologické východisko výzkumného projektu založeného na zásadně odlišných ideově teoretických přístupech

Velmi často se setkáváme s názorem, že základní východiska filosofie dějin (což v marxistickém pojetí znamená východisko historického materialismu) se týkají pouze základních společensko-teoretických koncepcí a problémů či mají určitý význam pro takzvané teorie středního dosahu, ale že jsou zcela bezvýznamné pro konkrétní empirické výzkumy. V nejlepším případě se připouští, že základní historickomaterialistická východiska jsou použitelná při zobecňování empirických údajů, a to zvláště v případě, jestliže se snažíme poznatky získané empirickými výzkumy zabudovat do teorií vyššího dosahu. Tyto názory, které jsou dosti běžné v nemarxistické sociologii, se v té či oné podobě vyskytovaly a zřejmě ještě vyskytují i u nás. Jsou nevědecké, ve svých důsledcích znamenají opuštění marxistických teoretických a metodologických pozic a

*Tato stat je upravenou verzí referátu, který byl přednesen na *Kolokviu o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury* v listopadu 1971.

¹ Výzkum byl organizován na základě dohody sociologů během 6. světového sociologického kongresu v roce 1966 v Evlanu. Byl organizován *Evropským střediskem pro koordinaci výzkumu a dokumentace*

ve společenských vědách; ředitelem výzkumu byl Johan Galtung, ředitel *International Peace Research Institute* v Oslu.

² CSSR, Polsko, Jugoslávie.
³ Finsko, Norsko, Holandsko, Velká Británie, Španělsko, později přistoupilo Japonsko a NSR; další země zkoumaly studentské populace.

jsou tou či onou formou kapitulací před různými novopozitivistickými a scientistickými teoriemi.

Sociologické empirické výzkumy jsou vždy a všude nerozlučně spjaty se světonázorovým chápáním skutečnosti a se sociologickou teorií. Teorie a empirie jsou dvě stránky jedné vědy — v daném případě sociologie — která může existovat a na vědeckém základě se rozvíjet pouze při zachování a respektování obou těchto stránek v jejich dialektických vztazích. Je pravda, že empirické výzkumy zjišťují konkrétní fakty. Žádná věda — pokud má zůstat vědou — nemůže však zkoumat všechny fakty či fakty všeho druhu. Tím méně si mohou klást tento úkol jednotlivé sociologické empirické výzkumy. Charakteristickým rysem každé vědy je to, že zkoumá objektivní realitu z hlediska určitých vztahů mezi jevy, jež jsou předmětem jejího bádání. Proto i plán konkrétního výzkumu bude záviset od světonázorových hledisek autorů výzkumného programu a od jejich pojetí teorie a metodiky příslušného vědního oboru (sociologie). Tyto aspekty se ovšem projevují jak v celkovém pojetí teoretického plánu, tak i plánu konkrétního výzkumu (tj. jeho cílů v konstrukci referenčního systému znaků, v zaměření a v struktuře dotazníků, ve výběru a formulaci otázek, ale hlavně v základní rovině, tj. při vymezení teoretických pojmů a jejich operacionalizaci, které se stávají základním úhelným přístupovým kamenem pro celou výzkumnou akci). Poznámeme, že mnoho aspektů práce, například volba otázek dotazníku, jejich formulace apod., může být společných pro marxistické i nemarxistické pojetí. Základní rozdíl však je v teoretických základech a v interpretačním rámci. Skutečnost, že ve výběru a formulacích některých otázek může být shoda, že mohou být shodné některé aspekty pojetí plánu výzkumu a že v některých případech mohou být použity i stejné techniky, nevynívá výše uvedená tvrzení. Při vypracování dotazníků nejde pouze o volbu a formulaci té či oné otázky, ale jde především o to, zda ve svém celku tvoří konzistentní systém adekvátní cílům výzkumu.

Odlíšnosti v marxistickém a nemarxistickém pojetí empirických výzkumů jsou velmi důležité a bez jejich vyjasnění je velmi obtížné a problematické zúčastnit se

určitého komparativního výzkumu mezi zeměmi kapitalistickými a socialistickými, pokud zúčastnění vycházejí z protikladných ideově teoretických předpokladů.

Úvahy o protikladném pojetí teoretického plánu a cíle výzkumu a o pojetí a obsahu dotazníku či interview staví před nás závažnou otázku, zda je za těchto okolností vůbec možné pořádat mezinárodní komparativní výzkumy tohoto typu, tj. v zemích kapitalistických a socialistických tak, aby přitom byla respektována zásadně odlišná ideově teoretická východiska zúčastněných. Jde tedy v podstatě o to, zda marxistické a nemarxistické pojetí výzkumu a vztahu ke skutečnosti může být spojeno ve výzkumných projektech tohoto typu. Správné zodpovězení této otázky je mimořádně závažné, neboť na způsobu odpovědi závisí otázka přípustnosti či nepřípustnosti účasti socialistických zemí v mezinárodních komparativních výzkumech, jichž by se zúčastnily i kapitalistické země.

V zásadě platí, že marxistické pojetí určitého výzkumného projektu je zásadně odlišné od nemarxistického východiska. Marxistický přístup, jak již bylo řečeno, vyžaduje, aby výzkum byl orientován na výběr a zjištění určitých faktů a jejich vzájemných vztahů, zatímco nemarxistický přístup bude zjišťovaným faktům přikládat interpretace svého ideově teoretického východiska. Proto také charakter uvažovaných kombinací a třídění jednotlivých znaků bude odlišný v obou přístupech. Zásadně odlišné bude však vyhodnocování výsledků, jejich zabudování do teorie a jejich zasazení do širších souvislostí.

Jestliže zdůrazňujeme světonázorovou složku či světonázorové elementy při volbě faktů, jež se zjišťují na základě otázek obsažených v dotazníku, neznamená to, že se domníváme, že není třeba respektovat specifičnost těchto složek ve vztahu k obecným či obecnějším stránkám sociologické teorie a že všechny problémy, které mohou být předmětem sociologických empirických výzkumů, mají stejně výraznou ideologickou povahu. Takovému hledisku by bylo nesprávné již proto, že podíl světonázorových složek se jak v jednotlivých společenských vědách, tak i v jednotlivých částech předmětu sociologie liší podle toho, jak se jejich předmět blíží či vzdaluje problematické třídního boje a podstatě

společenského vývoje. Jiný bude proto podíl ideologických složek při zkoumání zájmů sociálně třídních skupin a jiný při zkoumání některých problémů sociologie sportu apod. Z této skutečnosti vyplývá i to, že jiný bude podíl ideologických složek v teoretickém plánu výzkumu a jiný v plánu konkrétního výzkumu; s tím souvisí zřejmě skutečnost, že v dotaznicích koncipovaných na marxistických a nemarxistických principech se mohou vyskytnout shodné otázky, které v některých případech mohou tvořit i podstatnou většinu otázek dotazníku.

Při zkoumání úlohy ideologie v jednotlivých částech předmětu sociologie je třeba respektovat skutečnost, že marxistická ideologie je ideologií vědeckou a je v dialektické jednotě s vědou.

Rozdíly mezi marxistickým a nemarxistickým pojetím výzkumu mohou být proto v různých případech různě velké a nemají vždy stejný význam. V některých případech vystupují zvlášť do popředí, v jiných mohou hrát nesrovnatelně menší úlohu. Tyto okolnosti jsou významné při řešení teoreticko-metodologických úvah o možnosti účasti v mezinárodních komparativních výzkumech organizovaných institucemi socialistickými a nesocialistickými (nesocialistickými rozumíme nejen instituce v zemích kapitalistických, ale i v zemích rozvojových). V některých případech (například při zkoumání účasti návštěvnosti jednotlivých sportovních akcí), kde ideologické prvky hrají poměrně malou úlohu, nebudou takovéto komparativní výzkumy narážet na zvlášť obtížné metodologicko-teoretické problémy, v jiných případech bude tato otázka složitější a v některých případech bude mimořádně složitá a obtížná.

Při posuzování možnosti a vhodnosti účasti v jednotlivých mezinárodních komparativních výzkumech nelze ovšem ustrnout pouze u otázky metodologicko-teoretických aspektů, ale je třeba ji posuzovat i z hlediska společenské praxe, jejich potřeb a zájmů. Zvlášť citlivé bude třeba tuto otázku řešit v případě komparativních výzkumů mezi zeměmi socialistickými a rozvojovými.

Přes odlišnosti marxistického a nemarxistického pojetí teoretického plánu výzkumu a vyhodnocení zjištěných výsledků se domníváme, že teoreticky vzato, provedení

mezinárodních empirických výzkumů, v nichž by bylo možno zahrnout obě pojetí, v zásadě možné je, a to i v případě, že ideologická stránka zkoumaných problémů vystoupí zvlášť ostře do popředí. Jinak řečeno, je možno vypracovat dotazník výzkumu, v němž budou obsaženy jednak otázky, jež odpovídají marxistickému pojetí cíle a východiska výzkumu, jednak otázky, jež odpovídají nemarxistickým přístupům. Toto hledisko neznamená v žádném případě opuštění marxistických pozic a eklektické rozmělnění marxistického pojetí s nemarxistickým. Jeho smyslem není nic jiného než to, že v rámci určitého výzkumného plánu je třeba nechat prostor pro obě pojetí — tak, aby v něm bylo možno uskutečnit dva plány výzkumu, tj. marxistický i nemarxistický. Vzhledem k tomu, že takovéto výzkumy budou s největší pravděpodobností vždy založeny na dotazníku, jde u marxistických účastníků prakticky pouze o to zajistit, aby v dotazníku byly zahrnuty všechny otázky, na jejichž zjištění mají eminentní zájem, aby jeho struktura a pojmová aparatura byla konzistentní a dále aby zahrnutí určitých sociálních skupin do výzkumu odpovídalo jejich přístupu a bylo v souladu s marxistickým chápáním zkoumané problematiky.

Těžiště a smysl takovýchto komparativních výzkumů spočívají pouze ve vzájemné spolupráci při zjišťování dat, jejichž získání by nebylo jinak možné. Po jejich zjištění, utřídění do vzájemných vazeb a vyhodnocení vystoupí rozdíl mezi oběma pojetími mnohem výrazněji do popředí.

Přestože tato hlediska by měla být východiskem a elementárním předpokladem pro účast ve všech mezinárodních komparacích uvažovaného typu, nebyla vždy respektována. Takové nerespektování — ať již byly příčiny jakékoli — sehrálo negativní úlohu a je jednou z příčin, že poznávací hodnota těchto výzkumů je pro marxistický poznávací proces značně snížena a v některých případech dokonce pochybná.

Mezinárodní komparace s sebou nese značné obtíže a složitosti. Jsou to jednak problémy metodologického a teoretického rázu, jednak problémy organizační. Značná výše výzkumných nákladů, s nimiž je realizace podobného projektu spojena, může někdy rozhodovat o jeho uskutečnění. Tyto

aspekty vedou k tomu, že není možné v podobných akcích trvat na všech důsledných požadavcích, které s sebou oba přístupy nesou, nýbrž je třeba uvážit možnost kompromisu – ten ovšem nesmí znamenat narušení čistoty marxismu. Může spočívat pouze v tom, že bude možno redukovat zjišťování některých údajů, na jejichž realizaci by měli marxističtí účastníci určitý zájem. Nelze ovšem vypustit údaje klíčového významu, bez kterých by nebylo lze splnit plánované teoretické cíle a záměry marxistických účastníků. Obdobný postup by měli zvolit i nemarxističtí účastníci.

K výzkumům, na něž je třeba uplatnit zde naznačená hlediska, patří i výzkum *Představy o světě v roce 2000*.

2. Některé metodologické problémy a poznatky k výzkumu

Hodnotíme-li výzkumný projekt *Představy o světě v roce 2000*, musíme konstatovat, že přes četná a významná pozitiva, jež nesporně má, není ideálním projektem, v němž byla v adekvátní míře respektována hlediska naznačená v předcházející části. Dotazník výzkumu byl do značné míry koncipován z hlediska novopozitivistického teoretického a metodologického pojetí. Z hlediska marxistického pojetí má určité nedostatky:

1) Výzkum neumožňuje v plné šíři zkoumání názorů a postojů z hlediska příslušnosti k sociálním skupinám, tvořícím sociální strukturu.⁴ To proto, že místo hlediska sociální struktury bylo ve výzkumném projektu použito Galtungovo pojetí *sociálního postavení* (toto pojetí bylo vloženo v jeho studii v *Journal of Peace Research*, 1964).

Sociální skupiny obsažené v tomto pojetí tvoří značnou část sociálních skupin, které patří do marxistického pojetí sociální struktury. *Sociální postavení* však postihuje sociálně třídní příslušnost. Skupiny jsou určovány z hlediska postavení v zaměstnání, příslušnosti k výrobnímu sektoru, výše osobních příjmů a příjmů na domácnost, věku, pohlaví, původu podle postavení rodičů v zaměstnání, velikosti místa, v němž se respondent narodil a žije, velikosti domácnosti, počtu sourozenců, vzdělání, náboženství atd. Na základě toho-

to klasifikačního přístupu, který byl převzat a zapracován do dotazníku výzkumného projektu, je možné sloučením různých skupin zkoumaných v rámci kategorie „postavení v zaměstnání“ zjistit i postoje určitých sociálně třídních skupin, a to dělnické třídy a středních vrstev. Je však zřejmé, že tento přístup nemůže být z našeho hlediska považován za dostatečný, neboť sociálně třídní identifikace respondenta není zcela možná. Proto by bylo žádoucí, aby kromě uvedeného pojetí bylo do dotazníku zapracováno i hledisko sociálně třídní, které by umožňovalo podřídit analýzu dat marxistickému východisku. Tím, že tento požadavek není plně respektován, je marxistický přístup k analýze dat závažně narušen.

2) Nerespektování marxistického přístupu můžeme spatřovat i v tom, že v rámci otázky týkající se postavení v zaměstnání byli učni a studenti zařazeni do jedné skupiny. Podobně je tomu s důchodci a nezaměstnanými, kteří tvoří také jednu skupinu. V důsledku toho není možno na základě zjištěných dat rozlišit názory a postoje těchto sociálních skupin. Přítom rozdílnost v sociálně třídním postavení je tak velká, že spojení do jedné skupiny do značné míry zatemňuje problematiku. Zkoumání a vyhodnocování postojů v takových skupinách nemá pak z našeho hlediska teoretický ani praktický smysl.

3) Respektování sociálně třídního hlediska v plném rozsahu ovšem s sebou nese řadu složitých praktických problémů metodologie sběru dat. Je to například problém, jak zajistit dostatečně velké četnosti výběrových podsouborů pro malé (a ne ke spolupráci vždy ochotné) skupiny – jako jsou příslušníci monopolistické buržoazie – aby bylo možno zajistit komparaci dat. Přítom u takových skupin by bylo třeba zajistit reprezentativnost výběru. To je nejen nákladné, ale prakticky velmi obtížné. Vzhledem k tomu, že takové šetření provádějí instituce v kapitalistických státech, které na marxistickém přístupu nemají zájem, nelze očekávat, že by taková důslednost byla možná. Chceme tu upozornit i na to, že při komparativním výzkumu analyzovaného typu je třeba počítat

⁴ V tomto příspěvku budeme pojmu sociální struktura používat z hlediska sociálních skupin a jejich vzájemných vztahů. Tím nemá být řečeno, že kromě

užšího vymezení neuznáváme vymezení tohoto pojmu i v jeho širším smyslu.

s takovými aspekty předem a vyvinout metodologické nástroje na jejich zvládnutí.

4) Ke složitým a závažným problémům mezinárodních komparací tohoto druhu patří i otázka odlišných hodnotových systémů obyvatelstva kapitalistických a socialistických zemí. Tato otázka bude hrát důležitou úlohu při všech mezinárodních komparacích, které budou zaměřeny na zkoumání složitější problematiky. Její úplné překonání je pravděpodobně nemožné, i když je nutné usilovat o to, aby se nepříznivé vlivy tohoto druhu pokud možno minimalizovaly. Odlišné chápání hodnot v různých zemích se projevilo i v projektu našeho výzkumu. V dotazníku je obsažena celá řada otázek, jež by z hlediska marxistické teorie vyžadovaly adekvátnější formulování nebo spojení s některými hodnotami pro hodnotový systém typickými, což by umožnilo hlubší teoretické řešení problému. To se týká zejména některých důležitých otázek vztahujících se k válce a míru (viz [1]).

Existuje ještě celá řada dalších složitostí, z nichž výraznou je například otázka pojmů a jejich rozlišení, obsah a rozsah v marxistickém a nemarxistickém pojetí. Jde o pojmy, jako je dělnická třída, rolnictvo, nižší a vyšší úředníci apod. Vymezení v různých teoretických konceptuálních systémech si vzájemně neodpovídá, zejména v marxistické a nemarxistické teorii.

3. Zkušenosti s přípravou dat výzkumu pro sekundární využití

Naše problematika (postavení války a míru ve vědomí lidí) nebyla hlavním cílem výzkumu, a tudíž sebraná data neměla přímou návaznost k problému. O těžkostech spojených s různými typy dat bylo pojednáno v referátu metodologického oddělení na smolenickém kolokviu,⁵ primární účel šetření byl, jak vidno z názvu, jiný. Přitom šlo o data získaná výběrovým šetřením, použitým postupem byl kvótní výběr. Byli jsme tedy postaveni před úkol sekundárního využití těchto dat pro teoretickou problematiku války a míru.⁶

⁵ Referát je publikován v tomto čísle *Sociologického časopisu*; uvažujeme-li tři skupiny dat tam uvedených, jde v našem případě o typ druhý, tj. o nestandardní data sbíraná dříve pro jiné účely.

⁶ Nezabýváme se nedostatky, které plynou z použití kvótního výběru; ty jsou všeobecně známy. Data analyzujeme jako produkt prostého náhod-

Základním metodologickým i teoretickým požadavkem pro nás bylo provést komparaci komparabilního, nesrovnávat mechanicky to, co je nesrovnatelné. Tento požadavek nelze splnit při vlastní statistické analýze dat. Už v předběžné teoreticko-metodologické přípravě musí být data připravena, transformována a přeskupena tak, aby jejich teoretická komparabilita byla v nejvyšší míře dosažena. Přitom je důležité znát (v tomto, vzhledem k statistické analýze apriorním kroku) stupeň srovnatelnosti dat. To je informace (či teoreticko-metodologická koncepce) nutná pro vlastní interpretaci následných statistických výsledků.

V této počáteční etapě se setkáváme s potížemi spojenými jak s formou, tak s obsahem báze dat.⁷

V našem případě je to především rekonstrukce znaků, které slouží jako indikátory mírového myšlení. Problematika války a míru jistě zahrnuje důležité zkoumání subjektivních názorů lidí na různé aspekty války a míru a na jejich různé formy. Už v případové národní studii se setkáme s mnoha problémy spojenými se zjišťováním znaků vyjadřujících vztah respondentů k dané realitě (vztahové znaky). Jelikož sociologická informace tohoto typu je získávána otázkou dotazníku, stojíme už v národních výzkumech před problémem, jak formulovat otázku, aby byla (pokud možno) různými respondenty jednoznačně chápána. Totéž platí o kategoriích možných odpovědí, jež musí odpovídat předem určeným a teoreticky relevantním pojmům. Volba verbální formy je obtížný problém. Mnohdy je jedno slovo různě chápáno u různých skupin obyvatelstva. V mezinárodním srovnáním výzkumu se pochopitelně tento problém dále vyhorcuje. Jednotlivé termíny odpovídají různým obsahům a různým chápáním v jednotlivých zemích a naopak různé termíny mohou mít stejný obsah či stejnou váhu a stejnou důležitost v odkažové roli k teoretickému cíli. Toto vyhorcení je zvláště silné při srovnání zemí různých společenských soustav, avšak ani při srovnání socialistických zemí se mu ne-

ného výběru v jednotlivých zemích, přičemž používáme postup poststratifikace podle zvolených hledisek. To odpovídá všeobecné praxi s daty získanými kvótním výběrem.

⁷ Báží dat rozumíme souhrn empirických údajů, které máme k dispozici při řešení úkolu.

můžeme zcela vyhnout. Nemůžeme totiž obejít zvláštnosti národních jazyků a vžitých názvů (používaných například masovými komunikačními prostředky). Toto sémantické posunutí znesnadňuje komparaci a vede k tomu, že zjištěná data lze sice statisticky dobře zpracovat, ale interpretace výsledků chybí či je obtížná. Odstranění těchto nedostatků není lehké; je možno se o ně pokusit dvěma způsoby:

a) Apriorní sémantickou sladěností dotazů, vyhnouti se přímým a mechanickým překladům dotazníků, tedy hlubokým teoretickým rozborem na začátku – a to analýzou toho, které pojmy odpovídají teoretické koncepci a kterými názvy jsou v jednotlivých jazycích označeny.

b) V dotazníku můžeme volit co nejpodrobnější členění odpovědí, případně používáme otevřeného dotazu, u něhož provádíme aposteriorní klasifikaci odpovědí, pokud možno podrobnou. Pro účely mezinárodní komparace pak volíme vždy takové seskupení hodnot znaků, které srovnání umožňují a odpovídají dané úloze.

Pro sekundární využití dat nutno použít důkladného rozboru rozdílů a možných různých významů již realizovaných odpovědí a zahrnout výsledky této analýzy do interpretačních částí procesu s daty. Úspěšná sekundární analýza předpokládá i možnost zásahu do dat, tj. znovudefinování znaků seskupením odpovědí tak, aby smysluplné porovnávání umožňovaly.

V našem případě jsme jako jeden z indikátorů mírového postoje použili otázku „Když se pokusíte představit si rok 2000 v nejlepším možném světle, jaká nejlepší věc by se podle vašeho názoru mohla stát?“ Obsahovou analýzou odpovědí dospěl mezinárodní výzkumný tým k aposteriornímu určení různých kategorií. Většina těchto kategorií však odpovídá rozdílným pojmům v jednotlivých zemích. Jde-li nám však o obsahové prvky vztahující se k míru, pak můžeme provést sjednocení hodnot znaku do dichotomické podoby: první hodnota (světový mír; odzbrojení; svět bez války; kontrola atomových a jaderných zbraní; sjednocený svět; jednotná vláda) odpovídá míru v pozitivním smyslu; druhá hodnota (více rovnosti mezi lidmi;

více automatizace; více volného času; více náboženství apod., se přímo k míru neváže. Obdobný problém nastává u dotazu týkajícího se hodnot, cílů a ideálů, které by mohly ospravedlnit válku bez použití atomových zbraní nebo s nimi, kde zcela chybí porovnání možných uvedených hodnot s celkovým hodnotovým žebříčkem.

Použitý postup dichotomizace vede ke snížení rozmanitosti odpovědí a jejich sjednocení do dvou skupin. Zdánlivě se tím ztrácí informace, kterou v sobě podrobné členění obsahuje; to je snad pravda pro analýzu každé země zvlášť, umožňuje to však porovnání porovnatelných dat a znamená to odstranění „šumu“, který by jinak hodnotu komparativních soudů podstatně snižoval. Mluvíme-li o dichotomizaci, je to případ našeho výzkumu, je ale pochopitelně možné pracovat s více kategoriemi a hodnotami znaků.

Jiný problém se vyskytuje u znaků identifikačních, tj. u většiny nezávislých proměnných. Srovnatelnost kategorií těchto znaků je dána sladěním teoretických pohledů a nutným apriorním vyjasněním teoretických stanovisek.⁸ Hlavní důraz tu leží v teoretické rovině; metodologie může pouze zajišťovat (resp. pokusit se zajišťovat) teoretické požadavky. Jde-li nám o důsledné třídní hledisko, musíme umět respondenta jednoznačně z tohoto hlediska určit. Z našich zkušeností plyne, že pro komparaci socialistických a nesocialistických zemí nebyla zcela úplná komparace v této rovině v našem sekundárním přístupu možná, a proto jsme se (opět slučováním hodnot původních znaků) chtěli tomuto cíli alespoň přiblížit.

Oba tyto problémy jsou součástí obecnějšího úkolu – vytvoření referenčního systému znaků⁹ pro daný teoretický cíl.

Úplná a optimální podoba takového odkazového pokrytí problému nemůže být při využití sekundárních dat předpokládána. Posouzení vhodnosti znaků pro sekundární využití musí být vedeno ve dvou rovinách: jednak v rovině teoretického zhodnocení jejich vztahu k problému, jednak v rovině statistického rozboru, který může vnést nové světlo (mnohdy teprve pohled na data

⁸ Některé naše zkušenosti a příklady jsou uloženy ve výše citovaném referátu metodologického oddělení ÚFS CSAV na smolenickém kolokviu.

⁹ V procesu teoretické přípravy a v procesu operacionalizace, které předcházejí sběru dat, vytváříme systém znaků vztahených k realitě. Tento systém

referenci má zajistit dostatečné množství informace o zkoumaných jednotkách, umožňující jejich určení, i zkoumání vlivu různých faktorů na proměnné indikující centrální vlastnosti vystupující jako nejdůležitější v celém přístupu.

a pravidelnosti v nich mohou ukázat jejich pravý smysl).

V sekundárním využití dat vystupují též znaky, které mají smíšený obsahový charakter. Využití těchto znaků musí být prováděno zvláště obezřetně; jejich původní určení je většinou jiné. Příkladem z naší práce může být otázka „Chcete, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět bez válek?“, která byla zařazena původně do baterie otázek o vědě, ale která má jistě i obsahový prvek vypovídající o míru. Abychom se přesvědčili, nakolik je tento obsahový prvek silný, museli bychom použít zřejmě některé složité speciální postupy (faktorová analýza), které však nebyly k dispozici. Proto jsme v interpretaci tuto otázku používali velmi opatrně.

Tvorba referenčního systému, který je při sekundárním využití dat již předem limitován, přináší při komparativním šetření nové požadavky, které musí být respektovány a na jejichž dodržení závisí úspěch celé akce.

1. Obecné poznámky ke statistické komparaci dat

Metodologické zkušenosti, které jsme uvedli ve třetí části, předcházejí samotné analýze dat. Jsou však pro ni základní. Věnujeme nyní pozornost samotné komparaci dat v jejich formální podobě a principu analýzy dat, který je s tím spojen.

Komparativní metodou rozumíme souhrn postupů k hledání rozdílnosti a podobnosti objektů, k hledání vztahů mezi nimi a cest k vysvětlení těchto skutečností. (Objekty srovnání mohou být národní populace, sociální skupiny, jednotlivci — obecně jakékoli prvky.)

Pomocí měřících postupů zjišťujeme vlastnosti těchto objektů a provádíme homeomorfní zobrazení do nějakého abstraktního matematického prostoru. Zjištěné prvky tohoto prostoru spolu s relacemi mezi nimi tvoří *soubor dat*. (Tento soubor může být odvozený — například populační charakteristiky jsou odvozeny z údajů o jednotlivcích.) Tak dostáváme empirickou evidenci. Porovnáním a zhodnocením jednotlivých hodnot a jejich relací provádíme *komparaci dat*. Dalším krokem je *teoretické objasnění a vysvětlení* těchto rozdílností a vztahů.

Dokonalost referenčního systému má

zajistit pokrytí problému, možnost smysluplného závěru a vyloučení nebezpečí nepokrytím některých aspektů a nebezpečí chybných závěrů plynoucích z uvažování nepravých korelací. Správné měřící postupy mají zajistit přesnost a validitu dat a možnost jejich cílového využití. Příprava měřících procedur patří do přípravné fáze, samotné měření pak do fáze sběru a zpracování dat. Množinou, do které zobrazujeme, je většinou množina reálných čísel či některá její část — měření v užším smyslu. Při každém měření se ovšem dopouštíme náhodné chyby, která vznikla působením nežádoucího náhodného faktoru. Tento „šum“ v komunikačním kanálu mezi realitou a výzkumníkem je zákonitý a jeho alespoň částečná eliminace je podstatnou součástí procesu analýzy dat. Statistická etapa analýzy je nutnou, zdaleka ne však postačující podmínkou. Spočívá v aplikaci formálních postupů matematické statistiky. Proto při každém konkrétním postupu musíme už vždy mít dostatek informace o *obsahu dat* a o možnostech a mezích jejich interpretace. Jestliže chceme empiricky ověřovat hypotézy, pak musí být formulovány formálně v jazyku statistiky, převedeny na hypotézy statistické. Na druhé straně, jestliže analyzujeme data s výhledem na formulaci nových hypotéz, výsledkem jsou hypotézy formální, které mnohdy nemají rozumný obsah; jsou to hypotézy, jejichž zpětný převod do jazyka výchozí teorie je neinformativní — buď reflektují nějaké bizarní chování náhody, či jsou odrazem vlivu faktorů, které zatím neumíme identifikovat.

Tato obecná úvaha platí samozřejmě i pro specifikaci aplikace metod matematické statistiky v komparaci, a to zejména v komparaci mezinárodní. Statistika srovnává čísla, funkce, množiny apod. bez ohledu na jejich sociologický obsah. Proto může srovnávat i nesrovnatelné (z hlediska teorie), pokud to do metody vstoupí. Tato poznámka ovšem nemluví proti statistice, ale upozorňuje na její omezení a na její roli a má být dalším argumentem pro důležitost důkladné teoretické přípravy i sjednocení obsahů jednotlivých měř a ukazatelů v takovém výzkumu.

V komparativním šetření je úkolem statistiky vytvářet míry podobnosti, shodnosti a homogenity, které umožňují posoudit relace mezi zkoumanými objekty a

eliminovat ty rozdílnosti, které jsou způsobeny vlivem náhody.

Předpokládáme-li, že zkoumaný znak je kardinální, pak pro statistickou analýzu v komparativních postupech jsou vhodné metody analýzy rozptylu (ANOVA). Spočívá v tom, že rozkládá celkovou rozptýlenost dat, charakterizovanou celkovou sumou čtverců odchylek jednotlivých měření od průměru, na jednotlivé složky, které vysvětlují vliv určitých daných faktorů, zejména faktorů příslušnosti statistické jednotky v určité zemi. Je-li složka sumy čtverců odpovídající vstupu „země“ velká, pak rozdílnosti mezi daty se dají vysvětlit příslušností k zemi, tj. konstatujeme značnou nepodobnost zemí. Zbytkový reziduální rozptyl odpovídá nevysvětleným (touto procedurou) vlivům a představuje (na daném stupni analýzy) velikost náhodné chyby.

Přitom je ovšem třeba znovu poznamenat, že do metody vstupují hodnoty zkoumaného faktoru formálně; je-li jím země, pak tu spolu s ní hledáme vliv všech faktorů, které se liší od zemí druhých, tedy tu vystupuje celý shluk různých vlivů působících v dané zemi. Takový přístup se však zdá příliš hrubý pro skutečné využití dat, a proto se využívají techniky analýzy rozptylu, které současně berou v úvahu vlivy dalších faktorů uvnitř zemí, jsou-li tyto faktory přesně formálně vymezeny.

Techniky ANOVA mají mnoho různých variant, které odpovídají různým požadavkům analýzy.

Souhrn metod ANOVA je v praxi znám. Jeho využití však předpokládá kardinální znaky a parametrický přístup normálního rozložení. Obecně je však možno zcela obdobně pracovat i se znaky nominálními, pro něž místo se sumou čtverců odchylek pracujeme s entropií jako s mírou neurčitosti v datech či mírou jejich rozptýlenosti. Celková entropie se zcela obdobně jako variance rozkládá v různé složky podle toho, jaký faktor nás zajímá. Vlastnosti těchto složek celkové entropie pak určují sílu působnosti toho kterého faktoru. Z hlediska daného znaku charakterizujeme populaci nejúplněji jeho statistickou distribucí a podle velikosti složek entropie můžeme pak posuzovat, do jaké míry jsou z hlediska daného znaku soubory podobné (statisticky homogenní), či jak se různí

(statisticky heterogenní). Na základě komponent entropie shodu či rozdílnost konstatujeme.

K základním statistickým metodám v komparaci patří testování nulové hypotézy o homogenitě jednotlivých souborů s alternativní hypotézou specifikovanou podle požadavků. Statistickým vyjádřením teorie o rozkladu entropie jsou informační testy (respektive testy založené na metodě maximální věrohodnosti) pro polynomické populace. Pro náš úkol byla konkretizována metoda analýzy rozptylu pro binomický proměnné programu BANOVA a metoda rozkladu entropie v programu DIAH. Tento program umožňuje zkoumat vliv několika faktorů na vybranou proměnnou současně i zvlášť:

a) Porovnáváme země jako celky bez ohledu na další členění uvnitř zemí.

b) Zkoumáme působení jiného faktoru (například daného sociálního členění) bez ohledu na země.

c) Zkoumáme působení daného faktoru uvnitř zemí (testování interakcí; testujeme hypotézu o tom, že příslušnost k sociální skupině působí v různých zemích různě).

d) Zkoumáme působení faktorů společných několika zemím (v našem případě jde o socialistické a nesocialistické země, ale obsah kategorizace může být i jiný – například průmyslový charakter země).

Program zahrnuje dva vstupy (například země a sociální skupiny) a u jednoho vstupu dva stupně (skupiny zemí a země samotné). Může však být zobecněn tak, aby umožnil analýzu víceúrovňovou a více vstupů. Práce na těchto programech probíhají a podrobná informace o nich bude publikována zvlášť.

5. Závěr

V tomto článku jsme chtěli pojednat o dvou aspektech metodologické práce mezinárodních komparativních šetření. Vzhledem k tomu, že se v sociologii o komparativní metodě začíná hodně diskutovat a že náš výzkum je příkladem konkrétního a již provedeného mezinárodního komparativního projektu, domníváme se, že tyto zkušenosti mohou pomoci při případné organizaci podobných akcí v budoucnu a že mohou přispět k diskusi o komparativní metodě vůbec.

Článek chápeme jako organické pokračo-

вации нашей работы [4], а то в методологическом замысле. Поэтому здесь не забываем теоретическими выводами проекта, jejichž relevance je značná a s nimiž se (s jejich první částí) čtenář může seznámit ve výše citované stati.

Literatura

- [1] Bártová E., *Postoje k problematice ženy a rodiny*, Sociologický časopis č. 1/1972.
- [2] Feinstein A., *Foundation of Information Theory*, Mc Graw-Hill, New York 1958.
- [3] Kára K., *On the Marxist Theory of War and Peace*, Journal of Peace Research, 1968, s. 1—27.
- [4] Kára K., Řehák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis č. 5/1971, s. 526—544.
- [5] Kullback S., *Information Theory and Statistics*, John Wiley, New York 1958.
- [6] Reiersøl O., *Tests of Linear Hypotheses Concerning Binomial Experiments*, Skandinavsk Aktuarietidskrift, 1955, s. 38—59.
- [7] Řehák J., *Definice měření ve společenských vědách*, Sociologický časopis, č. 6/1971.
- [8] Scheffé H., *Analysis of Variance*, John Wiley, New York 1959.
- [9] Soukup M., Hurtová M., Illner M., Řehák J., Vodáková A., *Metodologické problémy mezinárodní komparace sociologických dat*, Sociologický časopis č. 2/1972.

Резюме

Кара К. - Ржегак Я.: Заметки к методологии международных сравнительных исследований

Статья является продолжением работы авторов Кары и Ржегака (1971); опыт методологии исследования «Представления о мире в 2000 г.» сначала был подытожен для Коллоквиума о теоретических и методологических проблемах исследования социалистической социальной структуры в Смоленске 8—10 ноября 1971 г., а именно для дискуссии к компаративистскому методу в международных социологических исследованиях. В этой работе авторы обращают внимание на два аспекта приведенного исследования.

А) На методологическо-теоретическом уровне подхода к исследованию это прежде всего была та действительность, что в этом международном деле приняли участие разные страны с разными теоретическими исходными пунктами — страны социалистические и капиталистические. Этот аспект и особенно вступление марксизма с одной стороны и немарксистских отрывных пунктов с другой в значительной мере влияет на методологическую работу. Авторы задают себе вопрос, возможно ли такое международное дело вообще — возможно ли вообще сотрудничество столь отличающихся теоретических пониманий. Эта проблема является центром тяжести первой части. В принципе такое сотрудничество возможно, но нужно

обеспечить основные требования марксистского подхода, из которых главным образом приводится возможность идентификации классовой принадлежности опрашиваемых лиц и последующий анализ данных с этой точки зрения. Исследовательское сотрудничество основывается на взаимных компромиссах. Во второй части дискуссии некоторые недостатки исследования «Представления о мире в 2000 г.», а именно с точки зрения марксистского подхода — дело идет главным образом о недостаточности понимания социальной принадлежности опрашиваемых лиц с точки зрения концепции «social position».

Б) На уровне методов и техник анализа данных речь идет о специальном типе и подходе авторов — дело касается данных, полученных обследованием посредством отбора и используемых для вторичных целей. Обобщение некоторых практических аспектов и методологической подготовки данных составляет третью часть, и некоторые общие заметки к статистическим методам в компаративистской социологии являются содержанием четвертой части. В статью не включены теоретические результаты, которые составляют содержание другой работы авторов (1971 г.).

Summary

Kára K. - Řehák J.: Contribution to the Methodology of International Comparative Research

The paper is a continuation of the work by Kára and Řehák published in 1971. Experiences gained by the methodology of the research "Ideas of the World in 2000" were summed up for the first time for the purposes of the Colloquy on Theoretical and Methodological Problems of Research into Socialist Social Structure at Smolenice (8.—10. November, 1971): they were presented in the discussion concerning the comparative method in international sociological research. In this study, the authors pay attention to two aspects of the mentioned research:

A. At the level of the methodological-theoretical approach to the research, there is, first of all, the fact that various countries with various theoretical starting-points — i.e. both socialist and capitalist countries — took part in this international action. This aspect, and mainly the introduction of Marxism on the one hand and of non-Marxist starting-points on the other, has a considerable impact on methodological work. The authors put the question whether such an international action is possible at all, whether the collaboration of two completely different theoretical conceptions is actually possible. This problem represents the centre of gravity of the first part. On principle, such collaboration is possible. It is, however, necessary to guarantee the fundamental requirements of the Marxist approach; as the most important of these, the possibility of identifying the respondents' class appurtenance and the ensuing data analysis from this point of view are mentioned. The

research cooperation is based on reciprocal compromises. In the second part, some deficiencies of the research "The World in 2000" are discussed from the viewpoint of the Marxist approach, in particular the inadequacy of the conception of the respondents' social appurtenance from the viewpoint of the conception of "social position".

B. At the level of methods and techniques of data analysis, it is the question of a special type of the authors' research and approach

— it is the question of data obtained by sample investigation and used for secondary purposes. The generalization of some practical aspects and of the methodological preparation of data constitutes the third part. Some general remarks on statistical methods in comparative sociology are presented in the fourth part.

Theoretical results, being the subject of the authors' attention in other studies, are not dicussed here.